

آیین خاتم

محمد حسن قدردان قراملکی

شناسنامه پژوهشی اثر

عنوان طرح نامه: آیین خاتم

پژوهشگر: حکمت ودین پژوهی، گروه علمی: کلام ودین پژوهی،

محقق: محمد حسن قدردان قراملکی،

ارزیابان علمی: عبدالحسین خسروپناه، علیرضا دیبا

مدت انجام تحقیق: ۸۱/۱/۱ الی ۸۳/۶/۱

آیین خاتم

محمدحسن قزردان قراملکی

ناشر: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

طراح جلد: نسرین ولی‌زاده

چاپ و صحافی: چاپخانه مجمع جهانی اهل بیت (ع)

چاپ اول: ۱۳۸۶

شمارگان: ۲۰۰۰ نسخه

قیمت: ۶۵۰۰ تومان

شابک: ۹۶۴ - ۸۳۵۲ - ۸۴ - ۲

حق چاپ برای ناشر محفوظ است

سروش‌نامه: قزردان قراملکی، محمدحسن، ۱۳۴۴ -

عنوان و پدیدآور: آیین خاتم / محمدحسن قزردان قراملکی.

مشخصات نشر: تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۶.

مشخصات ظاهری: ۷۱۲ ص.

بها: ۶۵۰۰ ریال شابک: ۹۶۴-۸۳۵۲-۸۴-۲ ISBN

یادداشت: فیا

یادداشت: کتابخانه: ص [۶۷۵] - ۷۰۸ همچنین به صورت زیرنویس.

موضوع: محمداس (پایه اسلامی، ۵۲ قبل از هجرت - ۱۱ ق. - غنیمت.

موضوع: نبوت.

شناسه افزوده: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

رده بندی گنکره: ۹۵/۴۱/۲۱۱۲۱ BR

رده بندی دیویی: ۲۹۷/۲۳

شماره کتابخانه ملی: ۳۶۷۲۵-۸۵ م

فروشگاه و نمایشگاه دائمی: تقاطع بزرگراه شهید مدرس و خیابان شهید بهشتی،

پلاک ۲۷۱/۱ تلفن ۸۸۵۰۵۴۰۲ - ۸۸۵۰۳۳۴۱

فهرست اجمالی

۲۹.....	مقدمه
۳۳.....	بخش اول: ماهیت، فلسفه و اهداف نبوت
۳۵.....	فصل اول: ماهیت نبوت
۹۳.....	فصل دوم: وحی‌شناسی
۱۷۳.....	فصل سوم: فلسفه نیاز به نبوت و ضرورت آن
۲۲۳.....	فصل چهارم: فلسفه تجدد نبوت
۲۴۵.....	فصل پنجم: اهداف نبوت و پیامبران
۲۷۳.....	فصل ششم: کارنامه و کامیابی پیامبران
۲۸۹.....	فصل هفتم: کارکرد نبوت و پیامبران
۳۵۷.....	بخش دوم: تحلیل خاتمیت
۳۵۹.....	فصل اول: رهیافت‌های مختلف به خاتمیت
۴۲۵.....	فصل دوم: فلسفه خاتمیت
۴۷۵.....	فصل سوم: اثبات خاتمیت پیامبر اسلام(ص)
۴۹۱.....	فصل چهارم: نسبت خاتمیت با مسایل و تئوری‌های مختلف
۵۴۵.....	بخش سوم: جاودانگی و جامعیت اسلام
۵۴۷.....	فصل اول: جاودانگی اسلام و ملاک‌های آن
۵۹۳.....	فصل دوم: جامعیت و کمال دین
۶۶۳.....	خاتمه: پلورالیزم دینی

فهرست تفصیلی

۲۷	پیشگفتار.....
۲۹	چکیده.....
۳۱	مقدمه.....
۳۱	طرح و ضرورت مسأله.....
۳۲	روش تحقیق.....
۳۲	مزایای تحقیق.....
۳۵	بخش اول: ماهیت، فلسفه و اهداف نبوت.....
۳۷	فصل اول: ماهیت نبوت.....
۳۷	مبحث اول: نبوت و رهیافت‌های مختلف به آن.....
۳۷	معانی لغوی نبی.....
۴۱	جمع‌بندی.....
۴۳	رویکردهای مختلف.....
۴۳	۱. اشاعره.....
۴۵	۲. ماتریدیه.....
۴۶	۳. معتزله.....
۴۶	۴. امامیه.....
۴۷	موضع بعض معاصران.....
۴۸	۵. فلاسفه.....

توضیح و تقریر نظریه فلاسفه.....	۴۹
تقریر دیگر.....	۵۱
آرای فلاسفه.....	۵۲
۶. عرفا.....	۵۷
حقیقت نبوت و مراتب آن.....	۵۹
چگونگی نبوت تشریعی.....	۶۲
وجود شرط نبوت در امامان (علیهم السلام).....	۶۵
آرای عارفان.....	۶۷
۷. کلام یهودی.....	۷۱
معادل های نبی.....	۷۲
۸. کلام مسیحی.....	۷۶
مبحث دوم: شرایط و مؤلفه های نبوت.....	۷۷
۱. انسان بودن نبی.....	۷۷
۲. اخبار از خداوند.....	۷۷
۳. ارتباط بدون واسطه با عالم غیب.....	۷۸
۴. تفضلی یا اکتسابی بودن نبوت.....	۷۸
۵. غایت بعثت.....	۸۰
۶. اعجاز.....	۸۱
۷. وجوب بعثت.....	۸۱
مبحث سوم: تفاوت نبی، رسول و اولوالعزم.....	۸۱
دلیل تغایر رسول و نبی.....	۸۴
۱. قرآن کریم.....	۸۴
۲. روایات.....	۸۵
تحلیل و بررسی.....	۸۷
پیامبران اولوالعزم.....	۸۸
اقوال دیگر.....	۹۲

فصل دوم: وحی شناسی.....	۹۵
لغت شناسی.....	۹۶
مبحث اول: رهیافت های مختلف.....	۹۷
۱. رهیافت روان شناختی.....	۹۷
تحلیل و بررسی.....	۱۰۰
۲. رهیافت جامعه شناختی.....	۱۰۱
تحلیل و بررسی.....	۱۰۲
۳. رهیافت تجربه دینی.....	۱۰۳
الف) ذاتی گرا.....	۱۰۵
ب) ساختی گرا.....	۱۰۶
تحلیل و بررسی.....	۱۱۰
۳. ۱. تنزل وحی به یک تجربه عادی.....	۱۱۰
۳. ۲. دخالت پیامبر در وحی.....	۱۱۱
۳. ۳. انکار وحی.....	۱۱۱
۳. ۴. غیر آسمانی انگاشتن قرآن.....	۱۱۱
۳. ۵. تکرر دین به عدد تکرر تجارب دینی.....	۱۱۲
۳. ۶. تعمیم نبوت.....	۱۱۲
۳. ۷. تجربه دینی شرط لازم وحی نه شرط تام.....	۱۱۳
۳. ۸. حذف اصول اجتماعی.....	۱۱۴
۴. رهیافت معرفتی و زبانی (دیدگاه سنتی متکلمان).....	۱۱۴
تحلیل و بررسی.....	۱۱۸
تقریر دیگر (افعال گفتاری).....	۱۱۹
۵. رهیافت تجربی معرفتی (فلاسفه).....	۱۲۱
آرای فلاسفه.....	۱۲۴
تحلیل و بررسی.....	۱۳۰
۶. رهیافت عرفانی.....	۱۳۲

چگونگی وحی پیامبران	۱۳۶
چگونگی وحی پیامبر اسلام (ص)	۱۴۰
مسأله اضطراب و خوف پیامبر هنگام وحی	۱۴۷
۱. اضطراب متعلق به نفس دنیوی	۱۴۸
۲. اضطراب معلول مواجهه مستقیم الوهی	۱۴۹
۳. اضطراب معلول مواجهه با امر مجرد	۱۵۰
تحلیل و نظر مختار	۱۵۱
مقایسه نظریه فلاسفه و عرفا	۱۵۲
۷. رهیافت و حیانی	۱۵۳
موارد استعمال وحی در قرآن	۱۵۳
۱. وحی به جمادات	۱۵۴
۲. وحی بر حیوانات	۱۵۴
۳. وحی شیاطین و جنّ	۱۵۵
۴. وحی بر انسان‌های کامل	۱۵۵
۵. وحی بر ملائکه	۱۵۶
۶. وحی پیامبران (وحی تشریعی)	۱۵۶
مبحث دوم: اقسام وحی از منظر وحی	۱۵۷
۱. وحی الهامی	۱۵۷
۲. وحی بدون واسطه	۱۵۹
۳. وحی گفتاری	۱۶۱
۱. ۳. من وراء حجاب	۱۶۱
وحی گفتاری در روایات	۱۶۴
۲. ۳. شنیدن و مشاهده فرشته در بیداری	۱۶۵
۳. ۳. مشاهده فرشته در رؤیا	۱۶۶
دلیل عدم مشاهده جبرئیل و نشنیدن صدای وی برای دیگران	۱۶۷
جمع‌بندی	۱۶۹

- تغایر رهیافت وحیانی با رهیافت فلسفی و عرفانی ۱۷۰
- توجیه رهیافت فلسفی و عرفانی (نظریه نگارنده) ۱۷۱
- فصل سوم: فلسفه نیاز به نبوت و ضرورت آن ۱۷۵
- مبحث اول: نگاه برون دینی ۱۷۵
- الف) رهیافت پیشینی ۱۷۶
۱. رهیافت کلامی (اصل حکمت و لطف) ۱۷۷
- پاسخ یک شبهه (اعتباری بودن وجوب) ۱۷۹
۲. رهیافت انسان‌شناسانه (کرانمندی عقل) ۱۸۲
- ۲.۱. امداد عقل در شناخت مبدأ ۱۸۲
- ۲.۲. شناسایی صفات خداوند ۱۸۳
- تفاوت خدای فلسفه و ادیان ۱۸۴
- ۲.۳. شناسایی معاد ۱۸۴
- ۲.۴. امداد عقل در تشخیص مصالح ۱۸۵
۳. رهیافت عرفانی (تکامل و تحصیل غایت آفرینش) ۱۸۵
۴. رهیافت روان‌شناسانه (رفع اضطراب و آلام) ۱۸۸
- تسکین آلام جسمی ۱۸۸
- تسکین آلام روانی ۱۸۸
- رویکرد اگزستانسیالیسم ۱۹۰
۵. رهیافت اجتماعی (فیلسوفان) ۱۹۳
- تحلیل و بررسی ۱۹۶
- تقریر نو استاد مطهری ۱۹۸
- تحلیل تقریر پیشین ۲۰۱
- ب) رهیافت پسینی (ضرورت اقبال به پیامبران) ۲۰۳
- ادله و شواهد ضرورت اقبال به پیامبران ۲۰۵
- نیاز به دین و پیامبران و اصل خاتمیت ۲۰۸
- شبهه منکران نبوت (براهمه و دئیست‌ها) ۲۱۱

مبحث دوم: نگاه درون دینی.....	۲۱۳
۱. شناسایی خداوند.....	۲۱۳
۲. شناسایی صفات کمالی الوهی.....	۲۱۵
۳. اتمام حجت.....	۲۱۷
۴. کرانمندی عقل انسانی از شناخت مصالح و مفاسد خود.....	۲۱۸
۵. ابلاغ شریعت.....	۲۱۹
۶. دفع خطر محتمل (شرط پاسکال).....	۲۲۰
نتیجه‌گیری و ارزیابی.....	۲۲۲
فصل چهارم: فلسفه تجدد نبوت و پیامبران.....	۲۲۵
تفکیک نبوت تعریفی و تشریعی.....	۲۲۵
تعریف دین و شریعت.....	۲۲۶
وجود شریعت پیش از نوح؟!.....	۲۳۰
دلایل تجدد نبوت و کثرت پیامبران.....	۲۳۵
۱. حفظ اصل نبوت.....	۲۳۵
۲. اطلاع‌رسانی.....	۲۳۶
۳. ناپدید شدن کتاب‌های آسمانی.....	۲۳۸
۴. تحریف‌ها.....	۲۳۸
۵. اختلاف مقتضیات و نیازها.....	۲۴۰
۶. رشد و تکامل بشریت.....	۲۴۲
فصل پنجم: اهداف نبوت و پیامبران.....	۲۴۷
طرح مسأله.....	۲۴۷
مبحث اول: اهداف آخرت‌گرایانه.....	۲۴۸
۱. مبدأشناسی.....	۲۴۸
۲. راه‌شناسی.....	۲۴۸
۳. غایت و فرجام‌شناسی.....	۲۴۹
مبحث دوم: اهداف دنیاگرایانه.....	۲۴۹

۱. آزادی اجتماعی ۲۵۰
۲. عدالت اجتماعی ۲۵۴
۳. رفع اختلافات و مقام قضاوت ۲۵۸
۴. رفاه و توسعه زندگی دنیوی ۲۶۱
- تفسیر امامت به دنیا و آخرت گرایانه ۲۶۳
- مبنای رویکرد دنیاگرانه پیامبران ۲۶۶
۱. آزادی استفاده از نعمت‌های دنیوی و توسعه به آبادانی آن ۲۶۶
۲. اصل عدالت ۲۶۷
۳. اهتمام به اقتصاد و معیشت ۲۶۸
۴. رعایت اصل اعتدال در زندگی ۲۶۸
۵. نهی از تصرف در اموال دیگران ۲۶۹
۶. نهی از کم‌فروشی در معامله ۲۶۹
۷. نهی از معامله ربوی ۲۷۰
۸. نهی از احتکار ۲۷۰
۹. تعیین مالیات شرعی ۲۷۱
۱۰. رعایت حقوق کارگر ۲۷۱
۱۱. تبیین انواع عقود و تجارت و خصوصیات آن ۲۷۲
۱۲. احکام مدنی و جزایی ۲۷۲
- تذکار ۲۷۳
- فصل ششم: کارنامه و کامیابی پیامبران ۲۷۵
- عدم کامیابی پیامبران در زمانه‌های خود ۲۷۶
- نگاه کلی قرآن به کارنامه پیامبران ۲۸۲
- تحلیل و بررسی ۲۸۴
۱. ناکامیابی خود انسان ۲۸۴
۲. موفقیت در بعضی اهداف ۲۸۵
۳. کامیابی به لحاظ کیفیت ۲۸۶

۲۸۷	۴. امکان موفقیت بیشتر.....
۲۸۸	۵. نجات اکثریت مردم.....
۲۸۹	استغنائی بشریت از نبوت؟.....
۲۹۱	فصل هفتم: کارکرد نبوت و پیامبران.....
۲۹۱	تعریف کارکرد.....
۲۹۳	مبحث اول: کارکرد فردی نبوت و پیامبران.....
۲۹۴	یکم: معرفت‌زایی.....
۲۹۵	۱. مبدأشناسی.....
۲۹۶	۲. انسان‌شناسی.....
۲۹۷	الف) ترکیب انسان از روح و بدن.....
۲۹۷	ب) طبیعت انسان خیر یا شر؟.....
۲۹۹	ج) فلسفه آفرینش.....
۲۹۹	د) دیگر موضوعات.....
۲۹۹	۳. جهان‌شناسی.....
۳۰۰	۴. فرجام‌شناسی.....
۳۰۰	الف) امکان معاد.....
۳۰۱	ب) اثبات و ضرورت معاد.....
۳۰۲	ج) ماهیت معاد.....
۳۰۳	دوم: خرافه‌زدایی.....
۳۰۳	۱. تصورات خرافی از خدا.....
۳۰۴	۲. قربانی و کشتن فرزندان.....
۳۰۴	۳. طیره.....
۳۰۷	۴. دیگر خرافات.....
۳۰۸	سوم: معنابخشی و پشتیبانی از اصول اخلاقی.....
۳۰۹	الف) عقلانیت و معنابخشی به اصول اخلاقی.....
۳۱۴	ب) شناسایی بعض اصول اخلاقی.....

- ۳۱۵..... (ج) پشتیبانی از اصول اخلاقی و ضمانت اجرایی آن
- ۳۱۷..... چهارم: بهداشت جسمانی
- ۳۱۸..... الف) بهداشت غذا
- ۳۱۸..... دعوت به غذاهای پاک
- ۳۱۹..... ممنوعیت غذاهای غیربهداشتی
- ۳۲۱..... ب) بهداشت بدن
- ۳۲۱..... نظافت مو و ناخن
- ۳۲۱..... نظافت دهان و دندان
- ۳۲۲..... توصیه به مصرف دارو موقع بیماری
- ۳۲۲..... ممنوعیت روابط غیر سالم جنسی
- ۳۲۲..... پاکیزگی در وسایل شخصی و مصرفی
- ۳۲۳..... ج) بهداشت لباس و پوشاک
- ۳۲۳..... د) بهداشت محیط زیست
- ۳۲۵..... هـ) تشویق به ورزش
- ۳۲۵..... پنجم: بهداشت روانی
- ۳۲۷..... ۱. معنابخشی به زندگی
- ۳۲۹..... ۱.۱. تفسیر خوش‌بینانه از مرگ
- ۳۲۹..... ۱.۲. نگاه خوشبینانه به مسأله شرور
- ۳۳۰..... ۲. رفع غربت و استرس درونی
- ۳۳۱..... ۳. ایجاد هیجانات مثبت
- ۳۳۱..... ۴. عدم دلبستگی به دنیا
- ۳۳۲..... تذکار
- ۳۳۳..... اعتراف متفکران غربی
- ۳۳۵..... مبحث دوم: کارکرد اجتماعی نبوت و پیامبران
- ۳۳۶..... ۱. انسجام و تثبیت نظام خانواده
- ۳۳۷..... ۲. همبستگی و رفع اختلافات قومی و نژادی

تذکار.....	۳۴۱
۴ و ۳. آزادی و عدالت اجتماعی.....	۳۴۳
۵. بسترسازی برای فرهنگ و تمدن.....	۳۴۳
الف) تشویق به علم و دانش.....	۳۴۴
ب) ارج نهادن کار و توسعه.....	۳۴۶
چند مثال از خدمات پیامبران.....	۳۴۸
۱. فرهنگ و قلم.....	۳۴۸
۲. صنعت زره‌بافی.....	۳۵۰
۳. صنعت معدن و آهن.....	۳۵۱
۴. علم طب.....	۳۵۲
۵. صنعت کشتی‌سازی.....	۳۵۲
۶. نجوم و تقویم و علم حساب.....	۳۵۲
۷. علم تأویل رؤیا.....	۳۵۳
پاسخ یک شبهه.....	۳۵۴
اعترافات متفکران غربی.....	۳۵۴
تذکار.....	۳۵۷
بخش دوم: تحلیل خاتمیت.....	۳۵۹
فصل اول: رهیافت‌های مختلف به خاتمیت.....	۳۶۱
الف) رهیافت‌های سنتی (نیازگرایانه).....	۳۶۲
رهیافت اول: خاتمیت بعثت و استمرار حجت الهی (امامیه).....	۳۶۳
دیدگاه اخباریون.....	۳۶۴
رهیافت دوم: خاتمیت بعثت و حجت الهی (اهل سنت).....	۳۶۵
رهیافت سوم: خاتمیت کمالات و استمرار ولایت (فلاسفه و عرفا).....	۳۶۶
توضیح نظریه عرفا.....	۳۷۱
رهیافت چهارم: تجربه تفسیر نشده.....	۳۷۳
ب) رهیافت‌های جدید (علت‌گرایانه).....	۳۷۵

۳۷۶	 رهیافت پنجم: پایان دوره غرایز و ظهور عقلانیت
۳۷۷	 تحلیل نظریه اقبال لاهوری
۳۷۸	 الف) تفسیر تجربی از وحی
۳۷۹	 ب) ناسازگاری عقل استقرایی با تجربه باطنی (وحی)
۳۸۰	 ج) پایان حجیت آسمانی
۳۸۱	 نقد مطهری بر اقبال
۳۸۲	 ۱. ملازمه اختصاص وحی به دوره غرایز با ختم دیانت
۳۸۲	 ۲. عدم اعتبار تجربه دینی
۳۸۳	 ۳. تفاوت غریزه و وحی
۳۸۴	 ۴. جانشینی علم بر مسند ایمان
۳۸۵	 تحلیل نقد مطهری بر اقبال
۳۸۵	 ۱. نفی ملازمه و تفکیک نیاز از اصل نبوت و تجدید آن
۳۸۶	 ۱.۱. توجه قرآن به سه منبع معرفت
۳۸۶	 ۱.۲. عدم جانشینی عقل بر مسند تجربه دینی
۳۸۶	 ۱.۳. تعلق روح الهام اسلام به جهان جدید
۳۸۷	 ۱.۴. نفی سکولار
۳۸۷	 ۱.۵. نیاز مداوم به شریعت و دین
۳۸۸	 ۱.۶. سیره و التزام عملی اقبال
۳۸۹	 ۲. اعتبار اجمالی تجربه دینی در عرض عقل تجربی
۳۹۰	 ۳. تفسیر عام و لغوی از وحی
۳۹۱	 ۴. ملائمت علم و ایمان
۳۹۲	 نقد نگارنده بر اقبال
۳۹۲	 ۱. تجربه دینی خواندن وحی
۳۹۳	 ۲. استغنا از امامت
۳۹۴	 دکتر شریعتی
۳۹۵	 تحلیل و بررسی

موضع استاد مصباح یزدی و شهید بهشتی بر علیه و له شریعتی.....	۳۹۷
رهیافت ششم: استغناگرانه (سکولاریته).....	۳۹۹
دیدگاه دکتر سروش.....	۳۹۹
دیدگاه بعض معاصران.....	۴۰۵
تحلیل و بررسی.....	۴۰۵
۱. نادیده انگاشتن ارکان دین به بهانه عرضی‌انگاری.....	۴۰۵
۲. عدم ارائه تعریف شفاف ذاتی دین.....	۴۰۷
۳. عدم دستیابی به ذاتی و حقیقت دین.....	۴۰۸
۴. نیاز داریم به آموزه‌های دینی.....	۴۰۹
۵. سازگاری پیامبری با دوران عقلانیت.....	۴۱۰
۶. انکار خاتمیت و پذیرفتن ظهور نبی دیگر.....	۴۱۲
۷. تردید و نقادی دین.....	۴۱۴
۸. ناسازگاری با اصل امامت.....	۴۱۴
۹. عدم انسجام و تناقض‌گویی.....	۴۱۵
۱۰. عقل یک منبع دینی.....	۴۱۵
رهیافت هفتم: جانشینی تجربه‌های دینی.....	۴۱۶
تحلیل و ارزیابی.....	۴۱۸
رهیافت هشتم: جانشینی عقل جمعی.....	۴۲۰
تحلیل و بررسی.....	۴۲۲
رهیافت نهم: نقدپذیری وحی.....	۴۲۳
تحلیل و بررسی.....	۴۲۴
فصل دوم: فلسفه خاتمیت.....	۴۲۷
الف) دلایل کلامی.....	۴۲۸
۱. کمال دین.....	۴۲۸
تفسیر کمال دین.....	۴۲۸
۲. مصونیت منبع و تعدد آن.....	۴۳۱

- ۴۳۲.....تعدد منبع در اسلام
- ۴۳۳.....۳. کمال و بلوغ مخاطبان
- ۴۳۳.....۱.۳. ایمان و حمایت خالصانه از اسلام و پیامبر(ص)
- ۴۳۵.....۲.۳. حفظ و صیانت از منبع دینی
- ۴۳۷.....۳.۳. قابلیت دریافت آخرین و کامل‌ترین وحی
- ۴۳۸.....۴.۳. تصدی شؤون دینی
- ۴۳۹.....۵.۳. تفسیر دین
- ۴۴۰.....تأکید قرآن بر بلوغ مردم
- ۴۴۲.....۴. اصل امامت
- ۴۴۴.....۱.۴. هدایت مردم
- ۴۴۴.....۲.۴. مرجعیت دینی
- ۴۴۵.....۳.۴. عدم بلوغ کامل عقلی مخاطبان
- ۴۴۷.....۴.۴. تشریع احکام فرعی
- ۴۴۸.....۵. اجتهاد و ارائه معیارهای تفسیر دین
- ۴۵۱.....۶. اهتمام به عقل و نیازهای انسانی
- ۴۵۲.....ب) دلایل عرفانی
- ۴۵۳.....۷. پیامبر اسلام(ص) جامع کمالات
- ۴۵۴.....تحلیل و بررسی
- ۴۵۵.....۸. نبوت صفت خلق نه خدا
- ۴۵۶.....تحلیل و بررسی
- ۴۵۷.....۹. عدم قابلیت (نازایی طبیعت)
- ۴۵۸.....تحلیل و بررسی
- ۴۵۹.....ج) دلایل نوین
- ۴۵۹.....۱۰. نص محوری بودن وحی اسلامی (استمرار وحی)
- ۴۶۵.....تحلیل و بررسی
- ۴۶۶.....تفسیر عرفانی نص محوری و نزول قرآن

- روایات، گونه دیگر نص محوری اسلام ۴۶۸
- د) سه دلیل نگارنده ۴۶۸
۱۱. قرآن تجلی الهی ۴۶۹
۱۲. جلوگیری از ظهور متنبهان و تحریف دین ۴۷۰
۱۳. وحدت شرایع و جهانی سازی ۴۷۲
- فصل سوم: اثبات خاتمیت پیامبر اسلام (ص) ۴۷۷
۱. رویکرد عقلی ۴۷۷
- الف) جامع کمالات (مشرع عرفانی) ۴۷۷
- تحلیل و بررسی ۴۷۹
- ب) اسلام آیین کامل ۴۸۰
۲. رویکرد نقلی ۴۸۰
- الف) قرآن کریم ۴۸۱
- ب) روایات ۴۸۴
- منکران خاتمیت پیامبر اسلام (ص) و شبهات آنان ۴۸۷
- باطنیه (قراطمه و اسماعیلیه) ۴۸۷
- بابیت و بهائیت ۴۸۸
۱. خاتم به معنای زینت ۴۸۹
۲. خاتم به معنای تصدیق و مصدق ۴۸۹
۳. نفی نبی نه رسول ۴۸۹
- فصل چهارم: نسبت خاتمیت با مسائل و تئوری های مختلف ۴۹۵
- مبحث اول: خاتمیت و اصل امامت ۴۹۵
- سازگاری یا ناسازگاری امامت با خاتمیت در آموزه های ذیل ۴۹۵
۱. عصمت ۴۹۶
۲. وجوب اطاعت ۴۹۶
۳. ارتباط با عالم غیب و روح باطنی ۴۹۶
- تحلیل و بررسی ۴۹۷

۴. توجیه خاتمیت با ادعای بلوغ عقلی مخاطبان ۴۹۹
- تحلیل و بررسی ۵۰۰
۵. نامآزگاری با شخصیت حقوقی پیامبر(ص) ۵۰۲
۶. عدم حجیت روایات ائمه(علیهم السلام) ۵۰۴
- نقد و نظر ۵۰۵
- الف) جعل حجیت توسط پیامبر(ص) ۵۰۵
- ب) حجیت امام در طول حجیت پیامبر و خدا ۵۱۰
۷. ولایت تشریعی امامان ۵۱۱
- تحلیل و بررسی ۵۱۳
- الف) توضیح تشریع و اصل تخطئه ۵۱۳
- ب) تشریع پیامبر(ص) کاشف واقع ۵۱۴
- ج) تشریع امامان در طول تشریع نبوی و مکمل آن ۵۱۶
- د) تشریع امامان در طول تشریع الهی ۵۱۷
- شهید مطهری ۵۲۰
- هـ) تشریع امامان مکمل دین در جزئیات ۵۲۱
- و) امکان جمع نظریه موافقان و مخالفان ۵۲۲
- مبحث دوم: خاتمیت و قانون گذاری ۵۲۴
- تحلیل و بررسی ۵۲۶
۱. تفویض تبیین جزئیات قوانین دنیوی به انسان ۵۲۶
۲. تفویض احکام متغیر به عالمان دین ۵۲۷
- مبحث سوم: خاتمیت و تجربه دینی ۵۲۹
۱. امکان ظهور نبوت تعریفی بنا بر تفسیر فلاسفه و عرفا ۵۲۹
۲. تجربه دینی‌انگاری دین و اصل خاتمیت ۵۳۱
۳. خاتمیت پایان حاکمیت دوره غرایز و تجربه دینی ۵۳۲
- مبحث چهارم: خاتمیت و پلورالیزم ۵۳۴
- الف) خاتمیت و پلورالیزم معرفتی (قبض و بسط معرفت دینی) ۵۳۴

۵۳۷	 (ب) خاتمیت و پلورالیزم دینی
۵۳۸	 (ج) خاتمیت و پلورالیزم مذهبی
۵۳۹	 (د) خاتمیت و پلورالیزم اجتماعی
۵۴۱	 مبحث پنجم: خاتمیت و سکولاریسم
۵۴۲	 مبحث ششم: خاتمیت، مهدویت و جهانی شدن
۵۴۵	 اشاره‌ای به ویژگی‌های حکومت جهانی مهدوی
۵۴۹	 بخش سوم: جاودانگی و جامعیت اسلام
۵۵۱	 فصل اول: جاودانگی اسلام و ملاک‌های آن
۵۵۱	 جاودانگی دین
۵۵۲	 جاودانگی شریعت (کل یا بعض احکام)
۵۵۵	 ادله جاودانگی شریعت
۵۵۵	 ۱. حقیقه بودن گزاره‌های دینی
۵۵۶	 ۲. اطلاق مقامی
۵۵۷	 ۳. آیات
۵۶۰	 تذکار
۵۶۱	 ۴. روایات
۵۶۲	 ملاک‌های جاودانگی دین
۵۶۲	 ۱. هماهنگی با فطرت انسانی
۵۶۴	 ۲. هماهنگی با عقل
۵۶۶	 ۳. سازگاری با علوم
۵۶۸	 ۴. سهولت و سادگی
۵۷۰	 ۵. انسجام و استحکام درونی
۵۷۲	 ۶. پاسخگویی به نیازهای معرفتی و فقهی زمان (اجتهاد)
۵۷۴	 ۷. سازگاری دین و دنیا
۵۷۶	 ۸. دفاع از اصول اخلاقی و انسانی
۵۷۷	 ۹. عدم مداخله در جزئیات

۱۰. پویایی و کارآیی شریعت.....	۵۸۰
۱. ۱۰. وضع احکام ثابت و متغیر.....	۵۸۱
۲. ۱۰. لحاظ مصلحت و مفسدت در وضع احکام.....	۵۸۲
۳. ۱۰. تقدیم اهم بر مهم.....	۵۸۴
۴. ۱۰. نفی عسر و حرج.....	۵۸۶
۵. ۱۰. ضرر و ضرار.....	۵۸۶
۶. ۱۰. اختیارات ویژه حاکم دینی.....	۵۸۷
اعترافات و ستایش‌های متفکران غربی از اسلام و فقه آن.....	۵۸۹
خاتمیت و تعطیلی شریعت؟.....	۵۹۲
تحلیل و بررسی.....	۵۹۵
فصل دوم: جامعیت و کمال دین.....	۵۹۷
تعریف لغوی.....	۵۹۷
دیدگاه‌های مختلف در تفسیر جامعیت و کمال.....	۵۹۹
الف) تأمین نیازهای معنوی.....	۶۰۰
ب) انحصار کمال به مقام ثبوت دین و نفی جامعیت.....	۶۰۰
ج) نفی پیشرفت تاریخی.....	۶۰۲
د) تأمین نیازهای معنوی و دنیوی.....	۶۰۴
جامعیت و کاملیت در متون دینی.....	۶۰۵
تحلیل دیدگاه.....	۶۰۸
۱. دیدگاه حداقلی (سکولار).....	۶۰۹
تحلیل و بررسی.....	۶۱۱
۲. دیدگاه اکثری.....	۶۱۱
تحلیل و بررسی.....	۶۱۴
۳. دیدگاه اعتدال‌گراانه.....	۶۱۷
تبیین و اثبات نظریه اعتدال‌گرایان.....	۶۲۱
الف) اشاره‌ای به اصول نظام سیاسی اسلام.....	۶۲۲

۱. اختصاص حاکمیت به خداوند ۶۲۴
۲. تعیین منشور حکومت ۶۲۶
۳. تعیین رهبر سیاسی و اجتماعی ۶۲۷
۴. تشکیل حکومت دینی توسط پیامبر (ص) ۶۲۹
۵. تعیین جانشین رهبری ۶۳۰
۶. تشریع احکام جزایی و قضایی ۶۳۱
۷. تشریع اصول و نظام اقتصادی ۶۳۲
۸. سیاست خارجی ۶۳۲
۱. ۸. جهان شمولی بودن اسلام و دعوت همگانی ۶۳۳
۲. ۸. به کارگیری اصل حکمت و نصیحت ۶۳۳
۳. ۸. مشروعیت جهاد ۶۳۴
۴. ۸. تجویز مقابله به مثل ۶۳۴
۵. ۸. ظلم ستیزی و آزادی مستضعفان ۶۳۵
۶. ۸. مدارا و صلح با کفار ۶۳۵
۷. ۸. اصل عزت و استقلال سیاسی ۶۳۶
۸. ۸. التزام به قراردادهای ۶۳۷
۹. ۸. مصونیت دیپلماتیک ۶۳۸
۹. حکومت فلسفه بعثت ۶۳۹
۱۰. اصول سیاست داخلی اسلام ۶۴۰
۱. ۱۰. اهتمام به رأی مردم ۶۴۰
۲. ۱۰. اصل شورا ۶۴۱
۳. ۱۰. جامعه مسؤول تشکیل حکومت و اجرای احکام دین ۶۴۲
۴. ۱۰. نظارت و مسؤولیت عمومی ۶۴۳
۵. ۱۰. استقلال سیاسی و اقتصادی ۶۴۴
۶. ۱۰. عدالت اجتماعی ۶۴۵
۷. ۱۰. آزادی اجتماعی ۶۴۶

۸. ۱۰. شایسته سالاری ۶۴۷
۹. ۱۰. تأمین امنیت داخلی ۶۴۸
۱۰. ۱۰. مدارا و همزیستی مسالمت‌آمیز ۶۴۹
- ب) اشاره‌ای به اصول نظام اقتصادی اسلام ۶۵۱
۱. اصل مالکیت مختلط ۶۵۳
۲. آزادی اقتصادی ۶۵۴
۳. توزیع و تعدیل ثروت ۶۵۵
۴. اصل تعاون ۶۵۶
۵. تقدم حقوق جامعه بر فرد ۶۵۷
۶. جایگاه و اختیارات دولت ۶۵۷
۶. ۱. نظارت و دخالت ۶۵۹
۶. ۲. وضع سیاست و قوانین اقتصادی ۶۵۹
۶. ۳. مالکیت و اداره منابع ملی ۶۶۰
۶. ۴. ابطال و فسخ یکطرفه بعض قراردادها ۶۶۰
۷. اهداف ۶۶۱
۷. ۱. عدالت اجتماعی ۶۶۱
۷. ۲. آبادانی و توسعه ۶۶۲
۸. برخی از اصول و احکام خاص اقتصادی ۶۶۳
۸. ۱. به رسمیت شناختن ده‌ها نوع قرارداد اقتصادی ۶۶۳
۸. ۲. تحریم بعض معاملات ۶۶۴
۸. ۳. وضع قوانین خاص مالی و مالیاتی ۶۶۵
- خاتمه: تکرار ادیان «پلورالیزم دینی» ۶۶۷
- طرح مسأله ۶۶۷
- مبحث اول: ناسازگاری قرآن و پلورالیزم دینی ۶۶۹
۱. اخذ پیمان از پیامبران و امت پیشین بر گرویدن به اسلام ۶۶۹
۲. بشارت به اسلام در تورات و انجیل ۶۷۰

۳. فراخوانی اهل کتاب به اسلام و توبیخ آنان ۶۷۰
۴. اسلام شرط هدایت اهل کتاب ۶۷۱
۵. عدم قبول غیر اسلام ۶۷۱
۶. تجویز قتال اهل کتاب ۶۷۱
- آیات دیگر ۶۷۲
- مبحث دوم: ناسازگاری سنت و پلورالیزم دینی ۶۷۲
- مبحث سوم: ناسازگاری عقل و پلورالیزم دینی ۶۷۴
۱. حکم عقل به انتخاب دین کامل و برتر ۶۷۴
۲. تحریف تورات و انجیل ۶۷۴
۳. بشارت اسلام در عهدین ۶۷۶
۴. حکم عقل بر حقانیت پیامبر متأخر ۶۷۶
۵. خود برانداز بودن پلورالیزم ۶۷۶
- معذوریت اکثریت یا صراط‌های نجات ۶۷۶
- کتابنامه ۶۷۹
- فهرست آیات ۷۱۳
- فهرست روایات ۷۲۹
- نمایه ۷۳۷
- فهرست ادیان، مذاهب و مکاتب ۷۴۹

پیشگفتار

کتاب حاضر تلاش گروه کلام و دین‌پژوهی در پژوهش‌کنده حکمت و دین‌پژوهی می‌باشد که عمدتاً با اهداف زیر فعالیت می‌کند:

- بازپژوهی کلام اسلامی و بازنگری تحلیلی آثار و آرای متکلمان برجسته مسلمان؛

- تبیین و تنسيق عقاید اسلامی به زبان زمان؛

- اهتمام در جهت تعمیق و ایجاد پویایی و بالندگی در کلام و دین‌پژوهی

اسلامی با توجه به نظرها و نیازهای جدید؛

- پاسخگویی به شبهات القایی در قلمرو عقاید و کلام اسلامی؛

- نقد مکاتب و دیدگاه‌های معارض.

اثری که در پیش روی دارید به تبیین و کالبدشکافی اضلاع و زوایای مختلف نبوت و خاتمیت می‌پردازد. محقق محترم تلاش کرده است تا با مطالعه دیدگاه‌ها، تفسیرها و برداشت‌های متکلمان، اندیشمندان - از قرن‌های گذشته تاکنون - آن‌ها را تنظیم و تبیین کند و با عرضه آن‌ها به قرآن، حدیث و عقل و استفاده از منابع متقن فیلسوفان و متکلمان مسلمان، دیدگاه‌های رقیب را نقد کرده و دیدگاه مورد نظر خود را تبیین و عرضه بدارد.

طبیعی است با اثبات خاتمیت، مباحثی چون جاودانگی و جامعیت نیز رخ می‌نماید. لذا در بخش سوم نوشتار جاودانگی اسلام و ملاک‌های آن مطرح و در ادامه به بحث از جامعیت و کمال دین پرداخته است. ضمن نقد دو دیدگاه

حداقلی و حداکثری دیدگاه اعتدالی را تبیین و اثبات کرده است و در همین راستا در پایان به مواردی از اصول نظام سیاسی و اقتصادی اسلام اشارتی داشته است.

هدف اصلی گروه کلام از اجرای این پژوهش، تبیین روشن و صحیحی از نبوت، خاتمیت و فلسفه آن، همراه با نقد دیدگاه‌ها و رهیافت‌های متعدد و گاه متفاوتی است که امروزه در جامعه علمی نیز مطرح هستند. همچنین تفسیر و تبیین درستی از جامعیت و کمال دین که امروزه توسط برخی از اصحاب فکر و اندیشه به چالش کشیده شده است، دغدغه جدی و هدف دیگر گروه بوده است.^۱ امید است که این تحقیق بتواند در خور شأن به تأمین آن اهداف دست یابد.

ضمن تشکر و قدردانی از اعضای محترم شورای علمی گروه و نویسنده ارجمند جناب حجت الاسلام والمسلمین محمد حسن قدردان قراملکی، از خوانندگان ارجمند استدعا می‌شود ما را از دیدگاه‌ها و نظرات و نقدهای خود بهره‌مند نمایند.

گروه کلام و دین پژوهی
پژوهشکده حکمت و دین پژوهی

۱. گروه در گذشته نیز رساله‌ای هر چند مختصر و با لحاظ مخاطب خاص از دانشمند محترم جناب حجت الاسلام والمسلمین آقای ربانی گلپایگانی با عنوان «جامعیت و کمال دین» عرضه کرده است که در مجموعه آثار کانون اندیشه جوان منتشر شده است.

چکیده

تحقیق حاضر از سه بخش (نبوت، خاتمیت و جاودانگی و جامعیت اسلام) شکل یافته است.

فصل اول بخش اول تحت عنوان ماهیت نبوت، تعریف نبوت، رهیافت‌های مختلف، شرایط و مؤلفه‌های آن را مورد تحلیل قرار می‌دهد.

فصل دوم با نام وحی‌شناسی، حقیقت وحی با رویکردهای سنتی و جدید (روان‌شناختی، جامعه‌شناختی، تجربه دینی و معرفتی) را بررسی می‌کند.

در فصل سوم، فلسفه نیاز به نبوت از نگاه برون‌دینی با رویکرد کلامی، عرفانی، روان‌شناختی و اجتماعی و نگاه درون‌دینی مورد تبیین قرار می‌گیرد.

فصل چهارم و پنجم به تبیین فلسفه تجدد و تکرار بعثت پیامبران و اهداف آنان می‌پردازد.

فصل ششم و هفتم کارنامه و کارکرد نبوت و پیامبران را در عرصه‌های مختلف (دنیاگرایانه و آخرت‌گرایانه) بررسی می‌کند.

بخش دوم با عنوان تحلیل خاتمیت به تبیین خاتمیت از زوایای مختلف می‌پردازد.

فصل اول متکفل تبیین رهیافت‌های مختلف به خاتمیت است که عبارتند از: خاتمیت بعثت و استمرار حجت الهی (امامیه)، خاتمیت بعثت و حجت الهی (اهل سنت)، خاتمیت کمالات و استمرار ولایت (عرفا)، تجربه تفسیر نشده، پایان‌گرایز و ظهور عقلانیت، سکولاریته، جانشینی تجربه‌های دینی،

جانشینی عقل جمعی و نقدپذیری وحی.

فصل دوم به تبیین فلسفه خاتمیت اختصاص دارد که با تفکیک دلایل کلامی، عرفانی و جدید به دوازده فلسفه ذیل اشاره می‌کند: کمال دین، مصونیت منبع و تعدد آن، کمال و بلوغ مخاطبان، اصل امامت، اجتهاد، عقل، انتهای کمالات به پیامبر اسلام (ص)، نبوت صفت خلق، نازایی طبیعت، نص محسوری بودن اسلام، جلوگیری از ظهور متنبهان و وحدت شرایع و جهانی‌سازی.

فصل سوم به اثبات خاتمیت پیامبر اسلام (ص) با رویکرد عقلی و نقلی و نقد شبهات منکران می‌پردازد.

فصل چهارم نسبت خاتمیت با اصول و آموزه‌های دیگر مانند اصل امامت، قانون‌گذاری، تجربه دینی، پلورالیزم، سکولاریزم، مهدویت و جهانی‌سازی را مورد کالبدشکافی قرار می‌دهد. در این فصل به شبهات بعضی روشنفکران در دلالت خاتمیت بر انکار حجیت ائمه اطهار و عصمت آنان، پلورالیزم و سکولاریزم پاسخ متقن داده شده است.

بخش سوم تحقیق به تبیین جاودانگی و جامعیت اسلام می‌پردازد که در فصل اول آن دلایل جاودانگی شریعت و ملاک‌های آن مورد تحلیل و تقریر قرار می‌گیرد.

آخرین فصل کتاب با طرح دیدگاه‌های مختلف در تفسیر جامعیت و کمال دین و گزارش سه رهیافت (حداقلی، حداکثری و اعتدال‌گرایانه) به تقریر و اثبات رهیافت اعتدال‌گرایانه می‌پردازد.

پلورالیزم دینی به عنوان خاتمه بر این تحقیق افزوده شده است.

مقدمه

طرح و ضرورت مسأله

نیاز انسان به دین و آیین آسمانی امری ضروری و حیاتی است و از این رو ما شاهد ظهور شرایع و پیامبران مختلف و متکثر در طول تاریخ بشری بوده‌ایم، شرایع و پیامبران هر کدام در ظرف زمانی و مکانی خاص ظهور کرده و شریعت و پیامبر جدید جانشین شریعت و پیامبر پیشین می‌شدند.

با این فرض سلسله سؤال‌هایی در مقوله نبوت و خاتمیت پیش پای عقل مطرح می‌شود. مانند: ماهیت و فلسفه نبوت و وحی چیست؟ نبوت و پیامبران چه اهداف، کارنامه و کارکردی در طول تاریخ داشتند؟ آیا معقول است که تسلسل نبوت ادامه یا این که در نقطه‌ای خاتمیت پیدا کند؟ این تسلسل در کدام عصر و پیامبری باید به نقطه ایستای منتهی شود؟ لوازم مثبت و یا منفی دو فرض ایستایی یا نایستایی سلسله نبوت چیست؟ در صورت خاتمیت، انسان نیاز خود به دین و آیین آسمانی را چگونه برطرف می‌سازد؟

این سؤال‌ها ما را به بحث نبوت، خاتمیت و جاودانگی آیین آسمانی سوق می‌دهد؛ خوشبختانه آیین مقدس اسلام به این سؤال‌ها عنایت لازم را داشته است. اما به دلیل عدم نیاز و عدم رشد مسایل جدید دین‌پژوهی در گذشته از سوی اندیشمندان اسلامی توجه لازم و جامع به این مسایل نشده بود. ولی در دهه‌های اخیر با توضیح کلام جدید و فلسفه دین این سؤال‌ها و مسایل دیگر در رابطه با خاتمیت رشد چشمگیری داشته است که از معاصران می‌توان به دکتر

اقبال لاهوری، دکتر شریعتی، شهید بهشتی و استاد مطهری اشاره کرد که تفصیل آراء و نقش آنان در متن کتاب خواهد آمد.

طرح مباحث جدید در حوزه دین‌پژوهی امر مبارک و بستر تعالی و تکامل آموزه‌های دینی می‌گردد، لکن در ضمن چنین مباحثی، شبهاتی نیز مطرح و چه بسا ترویج می‌شود که مسأله نبوت و خاتمیت از این اصل مستثنی نیست. لذا ما شاهد ترویج شبهاتی نظیر سازگاری و دلالت خاتمیت بر پلورالیزم، سکولاریسم، انکار حجیت و عصمت ائمه اطهار (ع) هستیم. از این رو ضرورت تدوین تحقیق جامع و مستدل در تبیین اصل خاتمیت و زوایای مختلف آن و نقد شبهات مطرح، احساس می‌شود.

روش تحقیق

روش این تحقیق روش کتابخانه‌ای از نوع تحلیلی با رویکرد کلامی - فلسفی، عرفانی است. نگارنده با فحص و استقراء آراء و نظریات مختلف و تأمل در آن‌ها به تحلیل، تقریر و یا نقد آن‌ها می‌پردازد. نکته قابل ذکر این‌که در تحلیل و نقد آراء توجه و اهتمام نگارنده تنها به خود نظریه است و طراح و قابل آن ملاک اثبات یا نقد قرار نگرفته است، خواننده فاضل می‌تواند این ادعا را با مطالعه متن مورد داوری قرار دهد.

مزایای تحقیق

۱. تکثر و جامعیت منابع: نگارنده کوشیده است در حد وسع خود به همه یا اکثر منابع لازم در مسأله نبوت و خاتمیت اعم از تفسیری، کلامی، فلسفی و عرفانی رجوع و از آن‌ها بهره‌مند گردد، شمارگان آن صدها منبع است که بالغ بر ۵۰۰ منبع آن در کتاب‌نامه آمده است.
۲. توجه به زوایای مختلف مسأله: در اکثر منابع مسأله خاتمیت به چند مسأله خاص محدود شده و در آثار معاصران از جمله استاد مطهری هر چند چندین مسأله از جمله فلسفه خاتمیت و نقد دیدگاه‌های دیگران افزوده شده

است، اما تحقیق حاضر کوشیده است اکثر مسایل مطرح در مقوله خاتمیت را مورد بحث و تحلیل قرار دهد، مثلاً از خاتمیت نه رهیافت از طیف‌های مختلف نقل و تحلیل شده است. در باب تبیین فلسفه خاتمیت، ضمن تقسیم دلایل به دلایل کلامی، عرفانی و نوین (ده دلیل) نگارنده با تأمل در موضوع به سه دلیل دیگر نیز دست یافته است. همچنین این تحقیق به تبیین نسبت خاتمیت با اصول و آموزه‌های دیگر پرداخته است که عبارتند از: امامت، قانون‌گذاری، تجربه دینی، پلورالیزم، سکولاریزم، مهدویت و جهانی شدن، جاودانگی و جامعیت اسلام.

این‌جا باید اعتراف کرد که پرداختن به مسایل بیشتر هر چند از یک جهت حسن و مزیت این تحقیق است، اما تبیین کامل آن‌ها خود مجال مستقلی می‌طلبد که امید است در آینده این نقیصه از سوی ارباب معرفت مرتفع گردد.

۳. استفاده از رهیافت‌های مختلف: تبیین آموزه دینی با اکتفا به یک رهیافت مثل کلامی، تفسیری یا فلسفی موجب می‌شود که حقیقت مسأله به گونه واقعی خود منکشف نگردد؛ نگارنده با توجه به این نقیصه در بعضی تحقیق‌ها و منابع می‌کوشد در تبیین و توجیه آموزه‌های دینی به رهیافت‌های مختلف و لازم روی آورده و با مقایسه و تحلیل دیدگاه‌های مختلف به تحلیل و انتخاب نظریه بپردازد؛ مثلاً در تفسیر نبوت و خاتمیت دیدگاه‌های طیف‌های مختلف مثل اهل سنت، امامیه، عرفا، فلاسفه و معاصران مورد تحلیل قرار گرفته است. هم‌چنین در تبیین جامعیت اسلام نظریات عالمان فقه، اصول، اقتصاد و سیاست مورد توجه بوده و در برخی موارد با متخصصان مربوطه مانند علم اقتصاد مشورت شده است.

۴. این تحقیق محصول حدود سه سال تحقیق و پژوهش نگارنده در موضوع خود می‌باشد و قرار بود که آن در دو دفتر «نبوت» و «خاتمیت» چاپ و منتشر شود، اما به دلایلی چاپ و نشر دفتر اول به طول انجامید، به گونه‌ای که دفتر دوم «خاتمیت» نیز به مرحله نهائی رسید. نگارنده با تأمل در این دو دفتر صلاح بر این دید که با بازبینی دو تحقیق، آن را در یک پژوهش جامع و

مفصل تقدیم اهل معرفت نماید.

نگارنده بر این باور است که تحقیق حاضر هر چند عنوان خاتمیت را بر جبین خود دارد، اما خاتم تحقیق در موضوع خود نیست و امید است ارباب فضل و معرفت با تذکر کاستی‌های این تحقیق یا تألیف اثری مستقل موجب بالندگی و شکوفایی آموزه‌های دینی گردند.

در پایان از گروه کلام و دین‌پژوهی پژوهشگاه و ارزیابان آن که با مطالعه این تحقیق در تکمیل آن نقش داشتند، کمال سپاس و قدردانی را می‌نمایم.

محمد حسن قدردان قراملکی